

УДК 340.15(474.5)

І. Б. Усенко

**ДЕРЖАВА І ПРАВО ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО
У ДОСЛІДЖЕННЯХ УЧЕНИХ ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК**

Заснована у листопаді 1918 р. Українська (Всеукраїнська) Академія наук з перших днів свого існування мала на меті активно розробляти проблеми історії вітчизняного права. Згідно зі статутом УАН у структурі її юридичного класу запроваджувалася кафедра (штатна посада академіка) історії західноруського і українського права і при ній однойменна комісія [1; 2].

До предмета дослідження кафедри і комісії поруч з правом Київської Русі і України-Гетьманщини (включаючи до останньої юридичні інститути Запорізької Січі) належало й право Великого князівства Литовського як «західноруське право». У визначення «західноруське» вкладався зміст, який склався у дореволюційній вітчизняній науці, тобто йшлося про литовсько-руське право або право на українських, білоруських і деяких російських землях Великого князівства Литовського, що збереглося і після переходу ряду українських воєводств згідно з умовами Люблінської унії до складу польської частини Речі Посполитої.

Зрозуміти творчі позиції співробітників комісії стосовно цього історичного періоду дають змогу передусім написані ними рецензії на праці інших авторів, які містили значно більше, ніж їхні власні дослідницькі праці, різноманітних роздумів методологічного характеру.

Варто насамперед звернути увагу на критичну статтю С. Г. Борисенка «Методологічні питання в науці історії литовсько-руського права», написану з приводу праці Яна Адамуса, присвяченої «праву литовському» [3, 6, 473–486]. В ній порушувалося ряд проблем, які й сьогодні не втратили своєї актуальності. Перша з них зводилася до питання, чи існувало єдине право у Великому князівстві Литовському, чи в ньому паралельно функціонували система литовського права і система руського права. Щодо руського права теж повставало питання, чи воно було єдине, чи поділялося на українське і білоруське. Відповідь С. Г. Борисенка на всі ці питання полягала у визнанні наявності у Великому князівстві Литовському єдиної системи права.

Проаналізував учений і різні варіанти визначення того права, яке діяло у Великому князівстві Литовському: «литовське право», «литовсько-українське право», «литовсько-білоруське право», «литовсько-руське право», «західноруське право». На його думку, найкращий варіант мало визначити майбутнє, а до того за нейтральний термін можна визнати «литовсько-руське право». Термін «західноруське право» викликав у вченого сумнів через те, що вже було поставлено під знак запитання базову концепцію «загальноруського права», і через те, що таким визначенням ігнорується національно-литовський елемент.

Звернув увагу С. Г. Борисенко і на питання про Руську Правду. Він погоджувався з литовськими колегами, що немає прямих вказівок на застосування

Руської Правди у Великому князівстві Литовському, але вважав, що навіть за цих умов немає підстав відкидати значення Руської Правди. Серед інших піднятих у статті проблем — оцінка характеру Литовського Статуту, значення копних судів тощо.

Схожі думки були висловлені у рецензії С. Г. Борисенка на працю Р. М. Лащенка «Литовський Статут jako пам'ятник українського права». Вчений, зокрема, зазначав: «Був час, коли ніхто не заперечував тверджень польської історико-юридичної науки, що Литовський Статут є провінційальне, місцеве польське право. Але ж з половини ХІХ в. починає конкурувати думка про Литовський Статут, як вираз продовження розвитку загальноруських правових засад. Останніми часами висловлюється думка про Литовський Статут, як пам'ятку білоруського або ж українського національного права» [3, 2, 288].

Слід підкреслити, що проблема національного характеру Литовського Статуту і досі дискутується в літературі, тому міркування С. Г. Борисенка видаються досить цікавими і слушними. Дослідник вітав постановку Р. М. Лащенком питання про національний характер пам'ятки, але критикував його за постійне оголошення Литовського Статуту пам'яткою українського права: «А які ж доводи? Легко замінити термін «руський» на український та оголосити право Литовського Статуту українським. Але ж куди поділося право білоруських земель? Якщо можна виділити право Московське, то цього не зробили з правом білоруським, з тим правом, що заховалося до самого Статуту у Полоцьку, Вітебську. Автор забув про те, що білоруських земель в Литовській державі було більш, ніж українських. Чи порівняв автор білоруське та українське право, хоч би по уставних грамотах, щоб сказати, що українське право увійшло у Статут як основне? До того треба додати, що за автором невідомо, яка народність дала своїх представників при складанні Статуту — українці чи білоруси, що повинні були знати саме свої національні звичаї і внести їх у Кодекс» [3, 2, 289].

Згодом ці думки вченого щодо національного характеру Литовського Статуту вилилися у розгорнуту статтю аналогічного змісту, опубліковану в білоруському часописі «Польмя» [4].

Схожа критика Р. М. Лащенка за погляд про виключне панування українського права в литовсько-білорусько-українській державі містилася і в рецензії Л. О. Окиншевича на другу частину лекційного курсу вченого, присвячену литовсько-польській добі. Секретар комісії, зокрема, радив «поставитися уважніше до об'єктивної думки М. С. Грушевського про значення білоруського елемента у Великому князівстві Литовському» [3, 2, 276–277].

В іншій рецензії (на статтю В. М. Заїкіна «Головний момент історії української державності») Л. О. Окиншевич зазначав: «Литовсько-білорусько-українську державу ХІV–ХVІ вв. ми б не назвали федерацією, хоч такої думки тримається, окрім В. М. Заїкіна, багато з дослідників цієї держави. Нам здається, що ми маємо тут діло з державою держав (Staatenstaat), сюзеренною (литовською) й ленними (українськими й білоруськими землями) державами. Ця державна форма найбільш відповідала феодальній добі, що в ній було Велике

князівство Литовське. Проти федерації говорить і те, що не було двопалатної системи, де в одну з палат входили представники сполучених держав. Рада Великого князівства безумовно такого значення не мала» [3, 2, 295].

Варто звернути увагу і на рецензію Л. О. Окиншевича на працю М. Д. Чубатого «Державно-правне становище українських земель Литовської держави під кінець XIV в.» [3, 3, 432–438]. В ній Л. О. Окиншевич, крім реферування рецензованої праці, виклав деякі свої міркування з приводу феодалізму у Великому князівстві Литовському. Він заперечив думку М. Д. Чубатого про відсутність феодалізму у Великому князівстві Литовському, а солідаризуючись з Ф. В. Тарановським як авторитетним дослідником феодалізму, зазначав, що «у кожній країні на феодальних установах виразно позначається національність, що в ній вони зросли» [3, 3, 435].

Л. О. Окиншевич також зауважив: «А тим часом раз у раз помічається в останніх роботах українських (а білоруських так само) учених це апріорне ставлення до Великого князівства Литовського, як до України або до Білорусії. Це справляє завжди негативне враження. Тут, мабуть, вже час спокійно розпочати об'єктивну роботу над з'ясуванням історичних інститутів, подій, історичних осіб і визначенням їх, так би мовити, національної приналежності» [3, 3, 436]. Далі вчений звертає увагу на різні умови правного життя українських і білоруських земель, важливість наукового дослідження цих відмінностей.

З цією думкою Л. О. Окиншевича перегукується і позиція С. Г. Борисенка у вже згаданому відзиві на працю польського автора Яна Адамуса. Він підкреслює: «Спільне протягом довгого часу життя литовців, українців, білорусів та поляків зв'язало різні національні чинники правотворчості в такий міцний заплутаний вузол, що кожне питання, поставлене в одній національній науці, входить у гушавину інших наук. Отже, і в Комісії для виучування історії західноруського та українського права при Українській Академії Наук чимало поставлювано таких методологічних питань, які часто-густо загальної згоди таки й не знаходили. Очевидячки, що, розв'язуючи такі принципові питання, не можна обминути суміжного наукового дослідження історії литовського, польського і білоруського права. Треба тільки залишити шовіністичний тон, щоб налагодити спільну працю» [3, 6, 473].

У цьому річищі написана й коротка рецензія академіка М. П. Василенка на працю польського вченого О. Галецького «Литва, Русь і Жмудь як складові частини Великого князівства Литовського». В ній академік з посиланням на М. К. Любавського теж погоджується, що «литовська держава, починаючи вже від часів Гедимінович, не становила одноманітної цілості. У ній треба розрізняти Литву в тісному розумінні цього слова й окремі землі, що тільки слабо були зв'язані з Литвою» [3, 2, 283–284].

Вищенаведене, як видається, достатньо повно характеризує загальну оцінку співробітниками комісії Великого князівства Литовського і права, що існувало в цій державі.

Власні дослідження співробітників комісії стосувалися питань здебільшого цілком конкретних, які, однак, разом узяті складали досить цілісну картину.

Так, дуже цікавим видається дослідження С. Г. Борисенка «Списки Литовського Статуту 1529 р.» [3, 6, 35–109]. Ця праця виникла з планів комісії підготувати до 400-річчя I Литовського Статуту, яке виповнювалося 1929 р., нове видання пам'ятки. Але як виявилось, більшість відомих списків I Литовського Статуту відклялося у закордонних бібліотеках та архівах, що унеможливило підготовку серйозного «критичного видання», до якого прагнула комісія [3, 6, VI]. Крім того, стало відомо, що таке видання розпочали польські вчені [3, 6, XIX].

Праця С. Г. Борисенка, за оцінкою М. П. Василенка, мала посунути далі «вучування першого Литовського Статуту, яке фактично вже давно стоїть на мертвій точці» [3, 6, VII]. С. Г. Борисенко насамперед звернув увагу, що між трьома редакціями Статуту існують досить суттєві відмінності і ті положення, які були справедливими для III Литовського Статуту, далеко не завжди будуть правильними щодо I Литовського Статуту. Дослідник проаналізував причини підготовки акта, серед яких на перше місце поставив необхідність заміни сепаратного звичаєвого права централізованим писаним правом. На час написання праці було виявлено чотири руські, два польські (згодом з'ясувалося, що це один текст, але згаданий під різними назвами) і один латинський рукопис Статуту. Для порівняння зауважимо, що у фундаментальному дослідженні I Литовського Статуту, здійсненому литовськими вченими у 1983 р. за загальною редакцією професора С. Лазутки і Е. Гудавичюса, згадується 7 основних списків пам'ятки і 4 копії [5, 13–14]. Вчений запропонував поділити всі списки на коротку й поширену редакції. Оскільки багато норм Статуту цитувалися у Литовській Метриці, С. Г. Борисенко спробував зробити історичну реконструкцію так званого господарського списку (тобто того тексту, яким керувалися у великокнязівській канцелярії) і дійшов цікавого висновку, що «на підставі судових актів Литовської Метрики можна сказати, що жодні із відомих тепер списків Статуту не є точна копія господарського примірника Статуту, який відзначається: 1) наявністю невідомих артикулів, 2) іншим розміщенням артикулів у середині розділів» [3, 6, 61]. Таким чином, дослідник поставив проблему встановлення первинного тексту Статуту.

У сучасних дослідженнях ряд висновків ученого визнано недостатньо обґрунтованими, зокрема більшість знайдених ним «нових артикулів» вважають довільним переказом відомих статей Статуту. Критикували його також за незнання виданої 1915 р. пріоритетної праці польського вченого М. Бернштейна, присвяченої спискам Статуту, за слабку джерельну базу тощо. Але навіть і в такому критичному контексті зазначалося, що ряд висновків і спостережень С. Г. Борисенка не втратили наукової цінності [5, 17–18].

Литовський Статут послужив основним джерелом і для низки інших досліджень, які здійснювалися комісією, зокрема для розвідки О. С. Доброва про право необхідного спадкування за Литовським Статутом (сучасною мовою, — про право на обов'язкову частку спадщини у разі спадкування за заповітом) [3, 1, 82–89]. Дослідник проаналізував відповідні норми у трьох редакціях Литовського Статуту і констатував їх розвиненість порівняно з Руською Прав-

дою. Він зробив висновок, що досліджуваний інститут є «відбиток соціального устрою Литовсько-Руської держави», для якого характерним було формування класу великих феодальних землевласників та одночасне існування натурального господарства. Розвиток грошового господарства викликав зростання приватних прав, а інтереси панівного шляхетського класу вимагали в деяких випадках їх обмеження. Одним з таких обмежень стало право необхідного спадкування.

О. С. Добров підготував також цікаве дослідження «Українські та литовські акти купівлі-продажу XVI ст.», що мало бути опубліковане у 7 випуску «Праць» комісії, який так і не вийшов з друку [6]. Крім того, вчений опублікував 1930 р. у журналі «Вісник радянської юстиції» дві статті під спільним заголовком «Земельне право на Україні в XVI ст.» [7]. У цих працях дослідник проаналізував правовий режим великокнязівського і шляхетського землеволодіння у Великому князівстві Литовському.

У працях комісії опубліковано дві статті співробітника комісії для вивчення звичаєвого права України М. М. Товстоліса про знахідку та заставу у литовсько-руському законодавстві. (Дві статті, присвячені цим інститутам у звичаєвому праві, він водночас опублікував у працях власної комісії). У першій з публікацій дослідник робить висновок, що «за литовським правом знахідка не вела до власності, а встановлювала для знахідника володіння без права користування річчю, причому за ним визнавалося й право на винагороду, якщо він доклав праці, щоб зберегти річ» [3, 2, 80]. Норми про знахідку, на його думку, сягали корінням у давні звичаї, а згодом справили вплив на російське законодавство, зокрема на Соборне Уложення 1649 р.

Інша розвідка М. М. Товстоліса «Суть застави за Литовським Статутом» присвячена юридичному змісту цього важливого інституту цивільного права. Розглянуті питання про осіб, які беруть участь у договорі, предмет застави, форму договору, права і обов'язки сторін тощо. Дослідник не обмежується аналізом відповідних норм у Литовських Статутах, а згідно з традиційною методикою зазначає: «Правну природу застави за Литовським Статутом можна з'ясувати, визначивши суть цього інституту за так званим «Сводом прав, по которим судится малоросийский народ». Він робить висновок, що «Свод, як і Литовський Статут, знає тільки одну форму застави нерухомості: заставоємець володіє заставленим майном і користується ним. Інакше кажучи, застава нерухомості зв'язана з безпосередньою передачею майна заставоємцеві» [3, 6, 134]. Досліджуючи правове регулювання застави, вчений розглядає також «Свод местных законов западных губерний», пам'ятки магдебурзького права і стародавнього руського права і навіть радянський Цивільний кодекс. Це дало йому змогу дійти обґрунтованого загального висновку щодо різноманітності історичних форм застави.

С. Г. Борисенко присвятив спеціальну розвідку утворенню професійної адвокатури в Литовській державі [3, 3, 83–149]. Дослідження починається з ґрунтовного аналізу джерельної бази. Далі на підставі вивчення багатьох архівних та інших матеріалів автор розкриває соціально-економічне підґрунтя судового

представництва, простежує, як поступово ламається принцип виключно особистого провадження судових справ. Він зауважує, що перші адвокати більш слугували приватним інтересам, ніж громадським, що мало наслідком численні спроби з боку влади обмежити їхню діяльність. Нерегламентована нормативно діяльність судових представників утвердилася у судовій практиці саме напередодні прийняття II Литовського Статуту. Коли ж Литовський Статут 1529 р. помітно ускладнив юридичне життя, «судова оборона та представництво починає поступинно зосереджуватися в руках знавців закону» [3, 3, 143]. Як наслідок III Литовський Статут дав правове закріплення цьому судовому інституту.

Для повноти характеристики діяльності Комісії слід назвати і ті дослідження цього історичного періоду, які не дістали логічного завершення. Так, у комісії ще на початку 1920-х років було готове до друку видання III Литовського Статуту. До ідеї випуску його у світ поверталися неодноразово, але вона так і не була реалізована.

У планах комісії було і вивчення системи оподаткування у Великому князівстві Литовському. Цю тему було доручено О. В. Орищенко, який працював у комісії в 1923–1924 рр.

Ще одну цікаву тему — провінційні привілеї у Великому князівстві Литовському — досліджував П. К. Бонташ. Він зробив на засіданнях комісії 1 і 8 листопада 1921 р. доповідь про час видання цих привілеїв, але опублікувати результати свого дослідження не встиг у зв'язку з переходом на іншу роботу.

В. І. Новицький від давньоруських снемів перейшов до вивчення питання про повітові сеймики (соймики) на Україні переважно за ненадрукованими матеріалами Київського центрального архіву давніх актів. Дослідження він здійснював насамперед порівняльним методом, зіставляючи українські сеймики з сеймиками Речі Посполитої та аналогічними установами Московського царства та інших держав.

Правний статус возного згідно з Литовським Статутом вивчав М. В. Масленників. За власним свідченням, він передав у комісію відповідне дослідження, яке не було опубліковано. Збереглися, однак, відомості, що 13 грудня 1921 р. науковець зачитав на комісії доповідь «Уряд возного в Литовським Статуті» [3, 1, 4].

З литовсько-польською добою значною мірою були пов'язані й дослідження магдебурзького права в містах України, хоча ця проблема загалом мала наскрізний характер, оскільки стосувалася відразу кількох історичних періодів. Зазначені дослідження стали доброю традицією у вітчизняній науці. Зокрема, ще до революції побачила світ монографія майбутнього академіка Ф. В. Тарановського «Обзор памятников Магдебургского права в западнорусских городах литовской эпохи» (Варшава, 1897), а М. П. Василенко 1898 р. опублікував ґрунтовну узагальнюючу статтю про магдебурзьке право у класичному енциклопедичному словнику Брокгауза і Ефрона. Відомим дослідником першоджерел магдебурзького права був І. М. Каманін. Крім них, проблему магдебурзького права на Україні досліджували М. Ф. Владимирський-Буданов, В. Б. Антонович, Д. І. Багалій, О. С. Грушевський та інші знані вчені. В комісії магдебурзь-

ке право досліджував передусім С. М. Іваницький-Василенко, який підготував кілька розвідок з цієї проблеми, в тому числі огляд-рецензію «Нове в історії міст під Магдебурзьким правом у Великому князівстві Литовському» — присвячений висвітленню проблем міського права у творчості білоруських дослідників. Також академік М. П. Василенко разом з В. О. Романовським готували до друку збірку привілеїв на магдебурзьке право містам України (вона була частково опублікована лише в наш час зусиллями В. І. Андрейцева, В. І. Ульяновського і В. А. Короткого). Враховуючи самостійний характер проблематики магдебурзького права і обмеженість обсягів цієї публікації, ми не розглядаємо в ній згадані дослідження, а відсилаємо читачів до відповідних вже опублікованих праць [8; 9].

З тих самих причин ми не розглядаємо деякі академічні публікації О. О. Малиновського і М. О. Максимейка, в яких питання права Великого князівства Литовського розглядалися побіжно, у контексті порівняння з попереднім давньоруським правом, і щодо яких є належні коментарі в новітніх працях з історіографії Статутів Великого князівства Литовського [10, 30–31].

Таким чином, сучасним дослідникам Великого князівства Литовського варто звернути пильну увагу на здобутки наших попередників з Всеукраїнської Академії наук, які, на нашу думку, значною мірою не втратили актуальності і наукової цінності.

Література

1. Усенко І. Б. Юридична академічна наука у 1918–1941 роках // Академічна юридична думка / Упоряд.: І. Б. Усенко, Т. І. Бондарук; Відп. ред. Ю. С. Шемшученко. — К., 1998. — С. 15–53.
2. Усенко І. Б. Наукова спадщина ВУАН і сучасність: до 90-річчя Національної академії наук України // Правова держава. — К., 2008. — Вип. 19. — С. 10–25.
3. Праці Комісії для вивчення історії західноруського та українського права. Вип. 1–6, 8 / Ред. П. П. Василенко — К., 1925–1930.
4. Польмя. — Мінськ, 1927. — Кн. 7.
5. Первый Литовский Статут. Т. 1, ч. 1. — Вильнюс, 1983.
6. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. — Ф. 40. — Спр. 449. — Арк. 1–6.
7. Добров О. С. Земельне право на Україні в XVI ст. // Вісник радянської юстиції. — 1930. — № 10–11. — С. 302–303; № 16. — С. 463–465.
8. Андрейцев В. І., Ульяновський В. І., Короткий В. А. Корпус магдебурзьких грамот українським містам: два проєкти видаць 20–40-х років XX століття. — К.: Прайм, 2000. — 214 с.
9. Усенко І. Б. Сергій Михайлович Іваницький-Василенко і його дослідження джерел Магдебурзького права // Правова держава. — К., 2001. — Вип. 12. — С. 113–140.
10. Лазутка С., Валиконите И., Гудавичус Э. Первый Литовский Статут (1529 г.). — Вильнюс, 2004. — 522 с.

Анотація

Усенко І. Б. Держава і право Великого князівства Литовського у дослідженнях учених Всеукраїнської Академії наук. — Стаття.

У статті аналізується діяльність учених Всеукраїнської Академії наук по дослідженню Статутів Великого князівства Литовського, роботи яких, на думку автора, значною мірою не втратили актуальності й наукової цінності.

Ключові слова: Всеукраїнська Академія наук, Велике князівство Литовське, Статути Великого князівства Литовського.